

УДК 378.22:316.2

КРИТЕРІЙ, ПОКАЗНИКИ ТА РІВНІ СФОРМОВАНOSTІ ТЮТОРСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ІНОЗЕМНИХ МОВ

Гармаш Олена, аспірантка кафедри педагогіки і методики технологічної та професійної освіти, Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет».

ORCID: 0000-0002-0227-9274

E-mail: helna1787@gmail.com

Стаття присвячена проблемі визначення критеріїв, показників та рівнів сформованості тьюторської компетентності майбутніх учителів іноземних мов. Реалізація поставленої мети передбачала використання методів: аналізу, синтезу, індукції та дедукції, а також описового методу. Виокремлено мотиваційний, теоретичний, практичний, рефлексивний критерії. Підібрано низку показників до кожного критерію структури тьюторської компетентності. Встановлено та описано рівні сформованості тьюторської компетентності відповідно до кожного критерію та показника.

Ключові слова: тьютор, тьюторська компетентність, критерій, показник, рівень, вчитель іноземних мов, діагностика, діяльність.

CRITERIA, INDICATORS AND LEVELS OF THE FUTURE TEACHERS' OF FOREIGN LANGUAGES TUTOR COMPETENCE FORMATION

Harmash Olena, Postgraduate Student at the Department of Pedagogy and Methodology of Technological and Professional Education, State Higher Education Institution «Donbas State Pedagogical University».

ORCID: 0000-0002-0227-9274

E-mail: helna1787@gmail.com

This paper focuses on the problem of determination of criteria, indicators and levels of future teachers of foreign languages tutor competence formation. It is important to note, today, in accordance with the expectations of society, the teaching profession should be transformed from one who transfers knowledge to a mentor who is able to identify the cognitive interests of each child and support it on the search path. It is emphasized that in Ukraine the ideas of introducing tutor support in educational institutions are at the level of scientific research and testing of author's hypotheses. She uses the following methods in the article: scientific analysis of the main definitions of the research, the systematization and the generalization.

The article analyzes the scientific literature about the problem of tools for diagnosing a certain competence; there are criteria, indicators and levels of formation. According to the author's hypothesis, in the article it is highlighted motivational, theoretical, practical, and reflexive criteria for tutor competence.

As a result, it is determined that motivational criterion defines the nature of the future teachers

orientation in mastering the mechanisms of the tutor activity (motives, interests, values); theoretical criterion reflects the developed system of necessary knowledge, what characterizes the theoretical aspect of mastering the tutor activity; practical criterion determines the effective nature of knowledge, it means, the ability of the future teachers of foreign languages to practically implement the acquired knowledge by solving tutor tasks; reflexive criterion reflects the degree of manifestation of the future teachers of foreign languages reflexive position.

There are selected indicators for each criterion of the competence structure, by which tutors can be characterized. The levels of tutor competence are established and described by the author.

Keywords: *tutor, tutor competence, criterion, indicator, level, teacher of foreign languages, diagnostics, activity.*

Підготовка майбутніх учителів іноземних мов до тьюторської діяльності, які б відповідали сучасним запитам соціуму та економіки, є одним з пріоритетних та важливих напрямків професійної підготовки фахівців в закладах вищої освіти. Відповідно до Концепції Нової української школи (2016 р.) роль учителя в закладі загальної середньої освіти повинна трансформуватись з «останньої інстанції знань», яка у ХХІ сторіччі вже є надлишком, на роль «тьютора», а отже того, хто супроводжує, спрямовує, мотивує. Однак, це положення не можливо реалізувати без переорієнтації професійної підготовки учителів в якісно нову площину, в результаті якої буде досягнуто достатній, для здійснення тьюторського супроводу пізнавальних інтересів школярів, рівень сформованості тьюторської компетентності.

Аналіз освітньо-професійних програм закладів вищої освіти (ДЗВО «Донбаський державний педагогічний університет», Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка) першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що забезпечують підготовку майбутніх учителів іноземних мов за спеціальністю 014 Середня освіта (англійська/німецька мова і література, друга мова), дав підстави дійти висновків, що професійна підготовка цих фахівців здійснюється без урахування сучасних ролей учителя, які б можливо було сформулювати, здійснивши удосконалення змісту освітньої програми через побудову модулів в цикл дисциплін професійної підготовки та через блоки вибіркових навчальних дисциплін навчального плану.

Враховуючи той факт, що тьютор багато століть є ключовою фігурою західноєвропейського та американського освітніх просторів, розробки теоретичних положень та пошуки практик впровадження тьюторства в заклади освіти різних типів в Україні перебувають на стадії наукових пошуків та апробації висунутих гіпотез, зважаючи на важливість збереження національного компонента освіти.

Загальні питання впровадження тьюторства в заклади вищої освіти висвітлені в працях А. Бойко, О. Васюк, В. Жулківська, Н. Дем'яненко, С. Сисоєва. До проблеми підготовки вчителів до тьюторської діяльності звертались М. Іващенко, О. Муковіз, К. Осадча, А. Сучану, І. Цюпак. Закордонний досвід впровадження тьюторства став предметом наукових досліджень Л. Бахмач, Т. Гарбуза, С. Журкіна, О. Іваницької, К. Осадчої. Структуру готовності майбутніх педагогів до тьюторської діяльності розробляли М. Іващенко, В. Цилицький, С. Єфіменко. Однак, проблема розробки тьюторської компетентності майбутніх учителів (відповідно до нашого дослідження – вчителів іноземних мов), як і виділення критеріально-рівневої бази формування тьюторської компетентності залишається поза увагою науковців та потребує більш детального вивчення.

Мета статті полягає у визначенні критеріїв, показників та рівнів сформованості тьюторської компетентності майбутніх учителів іноземних мов.

Відмітимо, що у своєму дослідженні під тьюторською компетентністю майбутніх учителів іноземних мов ми розуміємо інтегровану характеристику особистості, що характеризується сукупністю особистісних якостей, теоретичних знань, практичних умінь налагодження суб'єкт-суб'єктної взаємодії, які виявляються в здатності та готовності майбутніх учителів іноземних мов професійно здійснювати діяльність у варіативному особистісно-орієнтованому освітньому просторі [3, с. 28].

Для того, щоб об'єктивно здійснити аналіз сучасного стану сформованості тьюторської компетентності та розробити ефективні педагогічні умови, спрямовані на підвищення рівня її сформованості, зупинимось на визначенні критеріально-рівневої бази досліджуваного явища.

Інструментом діагностування певної компетентності є визначення критеріїв, показників та рівнів її сформованості. Традиційно під «критерієм» розуміють важливу і визначальну ознаку, що характеризує різні аспекти певного досліджуваного явища, сприяє з'ясуванню його суті, дає змогу конкретизувати основні прояви [4, с. 245; 6, с. 123].

На думку А. Галімова критерій виражає найзагальнішу сутнісну ознаку, на основі якої здійснюється оцінка, порівняння реальних педагогічних явищ, при цьому ступінь вияву, якісна сформованість, визначеність критерію визначають у конкретних показниках, для яких, у свою чергу характерна низка ознак [2, с. 93]. Показник як компонент критерію є типовим і конкретним проявом однієї із суттєвих сторін певної якості особистості. Його використання допомагає оцінити якість і рівень її сформованості [5, с. 70].

Аналіз наукових праць (В. Баркасі, О. Гончарової, І. Костікової) дав підстави Л. Байбековій виділити наступні вимоги до виокремлення та обґрунтування критеріїв у педагогічних дослідженнях: а) критерії мають розкриватися через низку показників, завдяки яким можна дійти висновку щодо рівня вираженості цього критерію; б) критерії мають показувати динаміку якості, що вимірюється, у часі та просторі; в) критерії повинні по можливості охоплювати основні види педагогічної діяльності; г) критерії повинні відбивати основні закономірності формування особистості; д) за допомогою критеріїв повинні встановлюватися зв'язки між усіма компонентами досліджуваної системи; е) якісні показники повинні бути в єдності з кількісними; ж) критерії мають бути розкриті через низку специфічних ознак, які відбивають усі структурні компоненти досліджуваного феномену [1, с. 156].

Отже, критерії ефективності професійної підготовки майбутніх учителів іноземних мов – це якості, ознаки на підставі яких здійснюється оцінка готовності майбутніх учителів іноземних мов до тьюторської діяльності, а їх показники – це кількісні та якісні характеристики сформованості тьюторської компетентності, тобто це міра сформованості критерію.

Спираючись на визначені структурні компоненти тьюторської компетентності майбутніх учителів іноземних мов (мотиваційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісний, особистісно-рефлексивний), нами було виокремлено критерії, що відповідають кожному компоненту: мотиваційно-ціннісному компоненту тьюторської компетентності відповідає *мотиваційний критерій*, когнітивному компоненту відповідає *теоретичний критерій*,

діяльнісному компоненту – *практичний критерій*, особистісно-рефлексивному компоненту відповідає *рефлексивний критерій* (рис. 1). Критерії сформованості тьюторської компетентності дозволяють оцінити наявність кожного з компонентів і, за отриманими оцінками, зробити висновок щодо рівня сформованості тьюторської компетентності майбутніх учителів іноземних мов.

Проаналізуємо критерії, показники формування тьюторської компетентності майбутніх учителів іноземних мов.

Мотиваційний критерій визначає характер спрямованості майбутніх учителів іноземних мов на оволодіння механізмами тьюторської діяльності, зокрема наявність мотивів, інтересів, цінностей, необхідних для успішної навчальної та професійної діяльності, відповідно до мотиваційно-ціннісного компонента. До *показників* мотиваційного критерію можна віднести: 1) мотивацію до тьюторської діяльності; 2) потребу в оволодінні теоретичними та практичними знаннями з основ тьюторства; 3) наявність пізнавального інтересу до тьюторства; 4) прагнення дотримуватись професійних цінностей та їх суб'єктивізація.

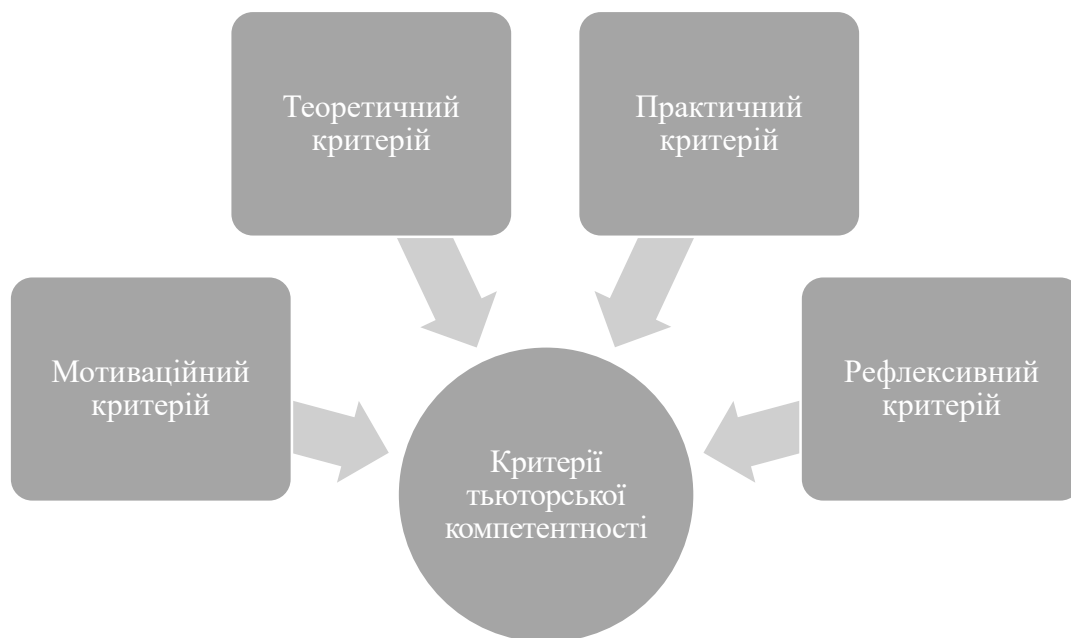

Рис. 1. Критерії тьюторської компетентності майбутніх учителів іноземних мов.

Теоретичний критерій тьюторської компетентності відображає розвинуту систему необхідних (педагогічних, психологічних, методичних, комунікативних) знань, що характеризують теоретичний бік засвоєння основ тьюторської діяльності відповідно до когнітивного компонента. До *показників* теоретичного критерію ми відносимо: 1) об'єм та усвідомлене засвоєння теоретичних знань; 2) швидкість виконання завдань; 3) наявність різних когнітивних способів сприйняття, мислення, пізнавальних дій та спілкування; 4) прагнення до неперервної самоосвіти.

Практичний критерій тьюторської компетентності визначає дієвий характер знань, тобто здатність майбутніх учителів іноземних мов практично реалізовувати

отримані знання при вирішенні тьюторських завдань у процесі професійної підготовки в закладах вищої освіти відповідно до діяльнісного компонента. Даний критерій розкривається в наступних *показниках*: 1) розвиненість тьюторських вмій; 2) здатність застосовувати набуті знання щодо механізмів тьюторських дій в різних ситуаціях; 3) автономія під час виконання визначених завдань.

Рефлексивний критерій тьюторської компетентності відображає ступінь прояву рефлексивної позиції майбутніх учителів іноземних мов, їх здатності до самооцінювання та самокорекції власних професійних якостей та дій відповідно до особистісно-рефлексивного компонента. *Показниками* рефлексивного критерію вважаємо: 1) здатність до самооцінювання системи важливих для тьюторської діяльності професійних якостей; 2) здатність до рефлексії; 3) уміння корегувати власну професійну діяльність (самокорекція).

Наступним кроком нашого дослідження є опис та характеристика рівнів сформованості тьюторської компетентності майбутніх учителів іноземних мов, що дозволить нам більш об'єктивно здійснити оцінку рівня сформованості кожного окремого компонента та відстежити динаміку їх формування. Здійснивши аналіз дотичних наукових праць, ми встановили, що дослідники звертаються до традиційної трирівневої системи, виділяючи: репродуктивний, інтегруючий, творчий рівні (М. Іващенко); низький, середній, високий рівні (С. Єфименко; О. Фокша); нормативно-орієнтувальний (низький), оцінно-регулятивний (середній), дієво-творчий (високий) рівні (О. Літовка); низький, задовільний, достатній рівні (Т. Осіпова); недостатній, базовий, просунутий рівні (В. Цилицький).

Зважаючи на вище викладене та відповідно до розроблених критеріїв й показників, ми виділяємо три рівні сформованості тьюторської компетентності майбутніх учителів іноземних мов: *низький (репродуктивний), середній (реконструктивний), високий (творчий)* (табл. 1). Схарактеризуємо кожен з них.

Таблиця 1

Рівні сформованості тьюторської компетентності майбутніх учителів іноземних мов

Мотиваційний критерій		
Високий рівень (творчий)	Середній рівень (реконструктивний)	Низький рівень (репродуктивний)
– стійка мотивація до тьюторської діяльності, переважають внутрішні мотиви; – стійка потреба в оволодінні теоретичними і практичними знаннями з основ тьюторства; – стійкий пізнавальний інтерес до тьюторства; – наявність усвідомленого прагнення дотримуватись професійних цінностей тьютора та їх суб'єктивація.	– нестійка мотивація до тьюторської діяльності, переважають зовнішні позитивні мотиви; – потреба в оволодінні теоретичними та практичними знаннями виявляється ситуативно; – формальний інтерес до тьюторства; – прагнення дотримуватись професійних цінностей тьютора, однак часткова суб'єктивація тьюторських цінностей.	– нестійка мотивації до тьюторської діяльності, домінують зовнішні негативні мотиви (уникнення невдач, страх осуду, критика); – недостатньо розвинута потреба в оволодінні теоретичними і практичними знаннями; – відсутній інтерес до тьюторства; – відсутність усвідомлення необхідності в дотриманні тьюторських цінностей, відсутність їх суб'єктивації.

Теоретичний критерій		
Високий рівень (творчий)	Середній рівень (реконструктивний)	Низький рівень (репродуктивний)
– знання сформовані в обсязі, необхідному для подальшої ефективної тьюторської діяльності; цілком усвідомлені, міцні; – висока швидкість виконання завдань; – широкий спектр когнітивних способів сприйняття, мислення, пізнавальних дій та спілкування; – наявність прагнення до неперервної самоосвіти з метою розширення знань щодо тьюторства.	– теоретичні знання засвоєнні в повному обсязі, однак недостатньо усвідомлені; – достатня швидкість виконання більшості завдань; – достатній спектр когнітивних способів сприйняття, мислення, пізнавальних дій та спілкування; – прагнення в неперервному самостійному здобутті нових знань щодо тьюторства виявляється ситуативно.	– необхідні для тьюторської діяльності знання поверхневі та несистематизовані, – повільне виконання завдань, зазвичай на репродуктивному рівні; – досить обмежений спектр когнітивних способів сприйняття, мислення, пізнавальних дій та спілкування; – відсутнє прагнення щодо неперервного самостійного здобуття знань.
Практичний критерій		
Високий рівень (творчий)	Середній рівень (реконструктивний)	Низький рівень (репродуктивний)
– висока розвиненість тьюторських умінь; – стійка демонстрація здатності застосовувати набуті знання щодо механізмів тьюторських дій у різних ситуаціях; – повна автономія під час виконання визначених завдань.	– посередня розвиненість тьюторських умінь; – ситуативна та хаотична демонстрація здатності застосовувати набуті знання щодо механізмів тьюторських дій у різних ситуаціях; – часткова автономія під час виконання визначених завдань.	– недостатня розвиненість тьюторських умінь; – відсутність здатності реалізовувати отримані теоретичні знання щодо механізмів тьюторських дій у різних ситуаціях; – відсутність самостійності у діях.
Рефлексивний критерій		
Високий рівень (творчий)	Середній рівень (реконструктивний)	Низький рівень (репродуктивний)
– систематично виявляє прагнення до самооцінювання системи важливих для тьюторської діяльності професійних якостей; – демонстрація високої здатності до рефлексії власних професійних дій; – повна сформованість уміння корегувати власну професійну діяльність.	– епізодично виявляє прагнення до самооцінювання системи важливих для тьюторської діяльності професійних якостей; – часткова демонстрація здатності до рефлексії власних професійних дій; – часткова сформованість уміння корегувати власну професійну діяльність.	– не виявляє прагнення до самооцінювання системи важливих для тьюторської діяльності професійних якостей; – демонстрація низької здатності до рефлексії власних професійних дій; – низька сформованість уміння корегувати власну професійну діяльність.

Здобувачі з *високим (творчим) рівнем* сформованості тьюторської компетентності характеризуються стійкою мотивацією до тьюторської діяльності, де переважають внутрішні мотиви. Вони виявляють стійку потребу в оволодінні теоретичними і практичними знаннями з основ тьюторства, мають постійний пізнавальний інтерес до цієї освітньої практики. У здобувачів наявні усвідомлені прагнення дотримуватись професійних цінностей тьютора та їх суб'єктивація. Знання

здобувачів сформовані в обсязі, необхідному для подальшої ефективної тьюторської діяльності, цілком усвідомлені, міцні. Здобувачі швидко виконують запропоновані завдання, мають широкий спектр когнітивних способів сприйняття, мислення, пізнавальних дій та спілкування, прагнуть до неперервної самоосвіти з метою розширення знань щодо тьюторської діяльності. У здобувачів висока розвиненість тьюторських умінь, стійка демонстрація здатності застосовувати набуті знання щодо механізмів тьюторських дій у різних ситуаціях, повна автономія під час виконання визначених завдань. Здобувачі систематично виявляють прагнення до самооцінювання системи важливих для тьюторської діяльності професійних якостей; демонструють високу здатність до рефлексії власних професійних дій; мають повна сформованість уміння корегувати власну професійну діяльність.

Здобувачі з *середнім (реконструктивним) рівнем* сформованості тьюторської компетентності характеризуються нестійкою мотивацією до тьюторської діяльності, в якій переважають зовнішні позитивні мотиви. Вони виявляють ситуативно потребу в оволодінні теоретичними і практичними знаннями та мають формальний інтерес до тьюторства. Прагнуть дотримуватись тьюторських цінностей, однак виявляють часткову суб'єктивізацію їх. Теоретичні знання щодо основ тьюторства здобувачами засвоєні в повному обсязі, однак недостатньо усвідомлені, більшість завдань виконується зі середньою швидкістю. Здобувачі демонструють достатній спектр когнітивних способів сприйняття, мислення, пізнавальних дій та спілкування. Вони ситуативно прагнуть до неперервного самостійного опанування нових знань щодо тьюторства. У здобувачів посередньо розвинуті тьюторські вміння, вони ситуативно та хаотично демонструють здатність застосовувати набуті знання щодо механізмів тьюторських дій у різних ситуаціях, виявляють часткову автономію під час виконання визначених завдань. Здобувачі епізодично виявляють прагнення до самооцінювання системи важливих для тьюторської діяльності професійних якостей, частково демонструють здатність до рефлексії власних професійних дій, мають частково сформоване уміння корегувати власну професійну діяльність.

Здобувачі з *низьким (репродуктивним) рівнем* сформованості тьюторської компетентності характеризуються нестійкою мотивації до тьюторської діяльності, в їх поведінці домінують зовнішні негативні мотиви (уникнення невдач, страх осуду, критики). Вони мають недостатньо розвинуту потребу в оволодінні теоретичними і практичними знаннями щодо механізмів тьюторських дій, повністю відсутній інтерес до тьюторської діяльності та не усвідомлюють важливість дотримання тьюторських цінностей й можливостей щодо їх суб'єктивізації. Знання, необхідні для здійснення тьюторських дій, поверхневі та несистематизовані. Здобувачі досить повільно, зазвичай на рівні репродукції, виконують завдання. Мають досить обмежений спектр когнітивних способів сприйняття, мислення, пізнавальних дій та спілкування. Характеризуються відсутністю прагнення щодо неперервного самостійного здобуття освіти. У здобувачів з низьким рівнем сформованості тьюторської компетентності недостатній рівень розвиненості тьюторських умінь та відсутні здатності реалізувати отримані теоретичні знання щодо механізмів тьюторських дій у різних ситуаціях. Для виконання дій здобувачі шукають допомогу у товаришів. Вони не виявляють прагнення до самооцінювання системи важливих для тьюторської діяльності професійних якостей, демонструють низьку здатність до рефлексії професійних дій; мають низьку

сформованість уміння корегувати власну професійну діяльність.

Отже, на основі теоретичного аналізу наукової літератури, нами було розроблено *мотиваційний, теоретичний, практичний, рефлексивний критерії* відповідно до компонентів структури тьюторської компетентності, які дають можливість здійснити діагностику рівнів її сформованості. Підібрані до кожного критерію показники, відображають його основні ознаки та передбачають здійснення діагностики з використанням відповідних модифікованих методик, опитувальників, анкет тощо.

Змодельовані нами критерії, показники та рівні сформованості тьюторської компетентності майбутніх учителів іноземних мов мають важливе теоретико-практичне значення у контексті нашої дисертаційної роботи «Формування тьюторської компетентності майбутніх учителів іноземних мов у процесі професійної підготовки» та послуговують тими ключовими важелями, відповідно до яких буде здійснено діагностику сучасного стану сформованості компетентності, що буде відображено в наших наступних публікаціях.

Перспективу подальших розвідок вбачаємо в теоретичному обґрунтуванні педагогічних умов формування тьюторської компетентності майбутніх учителів іноземних мов та їх впровадження в освітній процес закладу вищої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Байбекова Л. О. Педагогічні умови адаптації майбутніх філологів до професійної діяльності у процесі навчання у класичних університетах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Харків, 2017. 302 с.
2. Галімов А. В. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до виховної роботи з особливим складом: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. Хмельницький, 2004. 376 с.
3. Гармаш О. М. Тьюторська компетентність як феномен теорії та практики професійної підготовки майбутніх учителів іноземних мов. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2019. № 65. Т. 2. С. 26–30.
4. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Рівне: Волинські береги, 2011. 552 с.
5. Слободянюк О. М. Формування професійно-етичної компетентності майбутніх менеджерів економічного профілю у процесі вивчення суспільно-гуманітарних наук: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2017. 277 с.
6. Торчевський Р. В. Педагогічні умови розвитку управлінської культури майбутніх магістрів військово управління в системі післядипломної освіти: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2012. 300 с.

REFERENCES

1. Baybekova, L. O. (2017). Pedagogichni umovy adaptatsiyi maybutnikh filolohiv do profesiynoyi diyal'nosti u protsesi navchannya u klasychnykh universytetakh. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
2. Halimov, A. V. (2004). Teoretyko-metodychni zasady pidhotovky maybutnikh ofitseriv-prykordonnykiv do vykhovnoyi roboty z osoblyvym skladom. *Doctor's thesis*. Khmel'nyts'kyu [in Ukrainian].
3. Harmash, O. M. (2019). T'yutors'ka kompetentnist' yak fenomen teorii ta praktyky profesiynoyi pidhotovky maybutnikh uchyteliv inozemnykh mov. *Pedahohika formuvannya tvorchoyi osobystosti u vyshchii i zahal'noosvitniy shkolakh – Pedagogy of creative personality formation in higher and secondary schools, issue 65, 26–30* [in Ukrainian].
4. Honcharenko, S. U. (2011). Ukrayins'kyu pedahohichnyy entsyklopedychnyy slovnyk. Rivne: Volyns'ki oberehy [in Ukrainian].
5. Slobodyanyuk, O. M. (2017). Formuvannya profesiyno-etychnoyi kompetentnosti maybutnikh menedzheriv ekonomichnoho profilyu u protsesi vyvchennya suspil'no-humanitarnykh nauk. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Torchevs'kyu, R. V. (2012). Pedahohichni umovy rozvytku upravlins'koyi kul'tury maybutnikh mahistriv viys'kovo upravlinnya v systemi pisl'yadyplomnoyi osvity. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].